

Отримана 03.10.2024

Прорецензована: 15.10.2024

Прийнята до друку: 07.11.2024

Електронна адреса: terepyshchy@gmail.com

DOI: 10.25264/2312-7112-2024-27-48-54

Терепищій Сергій. Демократичні цінності в освітній практиці постіндустріального суспільства: адаптація ідей Дарона Аджемоглу та Джеймса Робінсона. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філософія»* : науковий журнал. Острог : Вид-во НаУОА, 2024. № 27. С. 48–54.

УДК 1: 37.01:316.32:005

Сергій Терепищій

ДЕМОКРАТИЧНІ ЦІННОСТІ В ОСВІТНІЙ ПРАКТИЦІ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА: АДАПТАЦІЯ ІДЕЙ ДАРОНА АДЖЕМОГЛУ ТА ДЖЕЙМСА РОБІНСОНА

У цій статті досліджується взаємозв'язок між розвитком технічного порядку в постіндустріальному суспільстві та його впливом на демократичні цінності в освітній практиці. Ґрунтуючись на ідеях Деніела Белла про перехід від природного до технічного порядку, ставиться питання: «Захоче чи не захоче людина йти далі?», особливо в контексті освіти та суспільних трансформацій. У світлі війни в Україні актуальним стає аналіз боротьби між демократичними та авторитарними цінностями. Використовуючи концепцію «вузького коридору» Дарона Аджемоглу та Джеймса Робінсона, стаття розглядає моделі державності, де сильні еліти та сильне суспільство взаємно обмежують одне одного, створюючи «Скутого Левіафана» – умови для свободи та демократії. Україна прагне йти саме цим шляхом, протистоячи «Деспотичному Левіафану» авторитарних режимів. Аналізуючи взаємодію між технічним прогресом, філософськими підходами та реаліями сучасного світу, робота спрямована на пошук шляхів зміцнення демократичних цінностей через освітні практики в Україні.

Ключові слова: демократичні цінності, Левіафан, управління, освіта, гібридний менеджмент.

Serhii Terepyshchy

DEMOCRATIC VALUES IN THE EDUCATIONAL PRACTICE OF POST-INDUSTRIAL SOCIETY: ADAPTING THE IDEAS OF DARON ACEMOGLU AND JAMES A. ROBINSON

This article examines the relationship between the development of the technical order in post-industrial society and its impact on democratic values in educational practice. Based on Daniel Bell's ideas about the transition from the natural to the technical order, the question arises: 'Will man want to go further?' especially in the context of education and social transformations. In the light of the war in Ukraine, the analysis of the struggle between democratic and authoritarian values becomes not just relevant, but urgent. Your role, as academics, educators, policymakers, and students interested in democracy and education, is crucial in this discussion. Using Daron Acemoglu and James Robinson's concept of the 'narrow corridor', the article examines models of statehood where strong elites and a strong society mutually constrain each other, creating a 'Shackled Leviathan' – the conditions for freedom and democracy. Ukraine aspires to follow this path, confronting the 'Despotic Leviathan' of authoritarian regimes. Analyzing the interaction between technical progress, philosophical approaches and the realities of the modern world, the work is aimed at finding ways to strengthen democratic values through educational practices in Ukraine, a task that cannot be delayed.

Keywords: democratic values, Leviathan, management, education, hybrid management.

Вступ. Розвиток технічного порядку в постіндустріальному суспільстві породжує нові виклики та можливості для освіти як ключового інструменту формування демократичних цінностей. У сучасному світі, де технологічний прогрес швидко змінює соціальні структури та способи комунікації, питання про те, як освіта може сприяти зміцненню демократії, стає надзвичайно актуальним. Особливо це стосується країн, які переживають соціальні трансформації та конфлікти. Україна сьогодні знаходиться на перетині боротьби між демократичними та авторитарними цінностями. Війна з Росією та геополітичні виклики змушують переосмислити роль освіти у формуванні громадянського суспільства, здатного взаємодіяти з державними інституціями на рівних засадах. Це відповідає концепції, згідно з якою сильні еліти та сильне суспільство повинні взаємно обмежувати одне одного для створення умов свободи та справедливості.

У цьому контексті важливо дослідити, як освітні практики можуть бути адаптовані для підтримки демократичних цінностей в умовах технічного прогресу та соціальних конфліктів. Філософські підходи, що поєднують феноменологію з сучасними теоріями державності та суспільства, можуть надати глибоке розуміння цих процесів.

Огляд джерельної бази. Едмунд Гусерль у «Картезіанських медитаціях» [4] розвиває феноменологічний метод, який дозволяє дослідити суб'єктивний досвід та свідомість. З одного боку, цей підхід дає можливість глибше зрозуміти, як індивіди сприймають соціальні та політичні зміни. З іншого боку, феноменологія може бути застосована для аналізу освітніх практик, що впливають на формування демократичних цінностей.

Моріс Мерло-Понті у «Первинності сприйняття» [14] підкреслює значення тілесного сприйняття в конструюванні свідомості. Водночас, його ідеї доповнюють феноменологічний підхід Гусерля, розширюючи його на сферу освіти. Це дозволяє розглянути, як освітні практики можуть впливати на формування громадянської свідомості в умовах технічного прогресу.

Мартін Гайдеггер у «Бутті і часі» [11] досліджує питання буття та екзистенції. З одного боку, його екзистенціальна філософія надає інструменти для осмислення індивідуальної свободи. З іншого боку, це може бути використано для аналізу того, як технічний порядок впливає на існування людини в суспільстві.

Дарон Аджемоглу та Джеймс Робінсон у своїй праці «Вузкий коридор. Держави, суспільства і доля свободи» [1] пропонують концепцію «вузького коридору», де баланс між сильною державою та сильним суспільством є ключем до досягнення свободи та демократії. З одного боку, вони стверджують, що сильні еліти при слабкому суспільстві призводять до «Деспотичного Левіафана», як у випадку з авторитарними режимами. З іншого боку, сильне суспільство при слабких елітах створює «Відсутнього Левіафана», що характерно для нестабільних держав. Водночас, тільки взаємодія сильних еліт та сильного суспільства, які обмежують одне одного, формує «Скутого Левіафана» – модель, до якої прагне Україна.

Деніел Белл у «Приході постіндустріального суспільства» [3], доповнюючи цю дискусію, аналізує перехід від індустріального до постіндустріального суспільства та роль технічного прогресу в цьому процесі. Він підкреслює, що технічний порядок може як сприяти розвитку демократичних інститутів, так і створювати нові виклики для свободи. Таким чином, ідеї Белла співвідносяться з концепцією «вузького коридору», оскільки технічний прогрес впливає на баланс між державою та суспільством.

Пауло Фрейре у «Педагогіці пригноблених» [10] додає до цього контексту критичний погляд на освіту як інструмент або пригноблення, або визволення. З одного боку, освіта може бути засобом підтримки авторитарних режимів, з іншого – вона може стати платформою для розвитку критичного мислення та демократичних цінностей. Це перегукується з ідеями Аджемоглу та Робінсона про важливість сильного суспільства у взаємодії з державою.

В. П. Андрущенко та В. Л. Савельєв у «Освітній політиці» [2] аналізують сучасні тенденції в освітній сфері та її вплив на розвиток суспільства. З одного боку, вони підкреслюють важливість державної політики в освіті. З іншого боку, наголошують на ролі громадянського суспільства у формуванні освітніх пріоритетів, що резонує з концепцією балансу між державою та суспільством у «вузькому коридорі».

У своїх попередніх роботах [5][6] ми досліджували поняття стандартизації вищої освіти та сучасні освітні ландшафти. Стандартизація, з одного боку, сприяє підвищенню якості освіти, але з іншого – може обмежувати творчість та критичне мислення. Це ставить питання про те, як знайти баланс між стандартизацією та інноваціями в освіті для підтримки демократичних цінностей. У спільній роботі М. Федеровича та С. Терепищого «Democratic Values in Education» [9] розглядаються виклики інтеграції українських дітей та молоді в польські школи після подій 2022 року. З одного боку, автори вказують на труднощі культурної адаптації. Водночас, вони підкреслюють можливості для взаємозбагачення та впровадження демократичних цінностей через освіту.

А. Олексієнко та С. Терепищій у статті «‘Hope despite all odds’: academic precarity in embattled Ukraine» [16] обговорюють виклики української освіти в умовах конфлікту. З одного боку, вони відзначають проблеми, з якими стикаються академічні інституції. З іншого боку, висвітлюють роль освіти як джерела надії та стійкості, що є критичним для підтримки демократичних цінностей.

Діна Берде у «Schools for Conflict or for Peace in Afghanistan» [8] досліджує роль освіти в умовах конфлікту. З одного боку, її робота показує, як освіта може поглиблювати конфлікти. З іншого боку, вона демонструє, як освітні установи можуть стати платформою для сприяння миру. Це важливо для українського контексту, де освіта також може бути інструментом для зміцнення миру та демократії.

Джоан Кірк у «Certification Counts» [12] обговорює проблему визнання освітніх досягнень переміщених осіб та біженців. З одного боку, невизнання сертифікатів призводить до соціальної

маргіналізації. Водночас, визнання освітніх досягнень може сприяти інтеграції та підтримці демократичних цінностей.

Підсумовуючи, література демонструє складний взаємозв'язок між державою, суспільством та освітою в контексті технічного прогресу та соціальних конфліктів. З одного боку, освіта може бути інструментом підтримки авторитарних режимів. З іншого боку, вона має потенціал стати платформою для розвитку демократичних цінностей та громадянського суспільства. Водночас, філософські та методологічні підходи надають інструменти для аналізу та впровадження ефективних освітніх практик. Таким чином, для України, яка прагне увійти до «вузького коридору» демократії, важливо знайти баланс між технічним прогресом та збереженням демократичних принципів через освіту.

Мета цієї статті полягає у визначенні шляхів зміцнення демократичних принципів через освіту, що є особливо важливим для України на її шляху до побудови вільного та справедливого суспільства.

Виклад основного матеріалу. Деніел Белл слушно ставить питання: «Спочатку людина прагнула підкорити природний порядок; і в цьому вона майже досягла успіху. В останні сто років вона прагнула замінити природний порядок технічним порядком; і в цьому вона також значною мірою пішла вперед. Постіндустріальне суспільство у своїй основі є перебудовою цього технічного пошуку навіть у більш могутній формі. Але тепер питання полягає в тому, захоче чи не захоче людина йти далі» [2, с. 251]. Це питання набуває особливої актуальності в сучасному контексті, де технічний прогрес стає невід'ємною частиною соціального та політичного життя. Белл підкреслює дилему, перед якою стоїть людство: чи готові ми продовжувати шлях технічного розвитку, усвідомлюючи його потенційні наслідки для суспільства та індивіда?

У контексті України, яка переживає складний період соціально-політичних трансформацій та війни, це питання стає ще більш нагальним. Технічний прогрес може стати як каталізатором демократичних змін, так і інструментом посилення авторитарних тенденцій. Війна висвітлила боротьбу між демократичними та авторитарними цінностями, де технології відіграють ключову роль у формуванні громадської думки, інформаційній війні та мобілізації суспільства.

Згідно з концепцією «вузького коридору» Аджемоглу та Робінсона [1], досягнення свободи та демократії можливе лише за умови балансу між сильною державою та сильним суспільством. Сильні еліти без сильного суспільства ведуть до «Деспотичного Левіафана», тоді як сильне суспільство без сильних еліт створює «Відсутнього Левіафана». Україна прагне йти шляхом «Скутого Левіафана», де державні інституції та громадянське суспільство взаємно обмежують та підтримують одне одного.

У цьому контексті освіта виступає як ключовий інструмент формування сильного суспільства. Вона має потенціал для розвитку критичного мислення, громадянської свідомості та демократичних цінностей. Проте, як зазначає Терепищій [5][6], стандартизація освіти може мати двоякий вплив: з одного боку, вона сприяє підвищенню якості освіти, а з іншого – може обмежувати творчість та інноваційність. Тому важливо забезпечити такий освітній підхід, який би поєднував стандартизацію з розвитком індивідуальних здібностей та критичного мислення.

Феноменологічні підходи Гусерля [4] та Мерло-Понті [14] дозволяють глибше зрозуміти суб'єктивний досвід індивіда в умовах технічного прогресу та соціальних змін. Вони підкреслюють значення особистого сприйняття та свідомості у формуванні соціальної реальності. Застосування цих підходів в освіті може сприяти розвитку свідомих та відповідальних громадян, здатних критично оцінювати дійсність та приймати активну участь у суспільному житті.

Пауло Фрейре [10] наголошує на тому, що освіта може бути як засобом пригноблення, так і засобом визволення. У контексті боротьби з авторитарними тенденціями, освіта повинна стати інструментом емансипації, сприяючи формуванню критичної свідомості та активної громадянської позиції. Це особливо важливо в умовах війни, коли інформаційна боротьба та пропаганда можуть впливати на свідомість громадян.

Дослідження Федеровича та Терепищого [9] показують, що освіта відіграє ключову роль у інтеграції українських дітей та молоді в польські школи після 2022 року. Це ілюструє, як освіта може сприяти збереженню національної ідентичності та підтримці демократичних цінностей навіть в умовах вимушеної міграції та культурної адаптації.

Таким чином, питання, поставлене Беллом, про готовність людини продовжувати шлях технічного розвитку, має бути доповнене питанням про те, як цей розвиток впливатиме на суспільство та чи сприятиме він зміцненню демократичних цінностей. Для України, яка прагне увійти до «вузького коридору» демократії, це означає необхідність поєднання технічного прогресу з розвитком освіти,

яка б формувала сильне та свідоме громадянське суспільство. Тільки так можна забезпечити баланс між державою та суспільством, необхідний для побудови вільного та справедливого суспільства.

Більше того, складна взаємодія між технологією, суспільством та індивідуальною свідомістю вимагає глибшого осмислення через призму постмодерної філософії. Пауло Фрейре [10], критикуючи традиційні освітні парадигми, розглядає освіту не просто як передачу знань, але як процес формування свідомості та критичного мислення. У постіндустріальному суспільстві, де технічний порядок домінує, акцент Фрейре на діалозі та свідомому осмисленні стає особливо важливим. Освіта перетворюється на простір опору проти пригноблюючих структур, сприяючи розвитку культури запитування та трансформації.

Одночасно, феноменологічні підходи Моріса Мерло-Понті [14] пропонують глибоке розуміння того, як індивіди взаємодіють зі світом через призму сприйняття. Його твердження про первинність сприйняття кидає виклик об'єктивістським тенденціям технічного раціоналізму. У суспільстві, де технології все більше посередничають наш досвід, повернення до безпосереднього, тілесного сприйняття стає актом протидії деперсоналізуючим тенденціям технічного порядку. Це підкреслює необхідність освіти, яка поважає та розвиває індивідуальний досвід, сприяючи більш цілісному підходу до навчання та буття.

У цьому контексті, війна в Україні постає як прояв розпаду великих метанаративів, характерного для постмодерну. Боротьба між демократичними та авторитарними цінностями стає не просто геополітичним конфліктом, але й зіткненням різних дискурсів та ідентичностей. Відтак, український контекст вимагає освітньої практики, яка готує індивідів до навігації та деконструкції множинних, часто конфліктуючих, дискурсів.

Наші попередні дослідження [9] щодо інтеграції українських дітей та молоді в польські школи після 2022 року висвітлює складність питань ідентичності та належності в транскультурному контексті. Їхні висновки вказують на те, що освіта повинна адаптуватися до плинності культурних та соціальних кордонів, приймаючи різноманітність та сприяючи демократичним цінностям в умовах невизначеності. Це відповідає постмодерному акценту на плюралізмі та відмові від універсальних істин, просуваючи освіту, яка реагує на нюанси індивідуального та колективного досвіду.

Отже, на перетині технологічного розвитку, феноменологічного досвіду та соціально-політичного середовища постає необхідність переосмислення освіти в епоху постмодерну. Недостатньо просто продовжувати шлях технічного прогресу, не досліджуючи його наслідки для людського буття та суспільних структур. Як запитує Белл, чи готове людство йти далі? Це питання стає імперативом до критичного переосмислення не лише напрямку, але й способу нашого розвитку. Освіта, наповнена критичною свідомістю та вкорінена в живому досвіді індивідів, виступає як життєво важливий шлях до формування суспільства, що цінує демократію, плюралізм та людську гідність.

Раніше ми заявили, що метою цієї статті полягає у визначенні шляхів зміцнення демократичних принципів через освіту. Запропонуємо 4 такі шляхи:

По-перше, *впровадження критичного мислення та креативності в освітній процес*. Як підкреслює Тереза Амабіл [7], розвиток креативності є ключовим для інновацій та адаптації в сучасному світі. Освіта, яка стимулює критичне мислення, дозволяє студентам аналізувати інформацію, ставити під сумнів усталені норми та приймати обґрунтовані рішення. Це сприяє формуванню свідомих громадян, здатних протистояти маніпуляціям та підтримувати демократичні цінності в умовах інформаційної війни та пропаганди.

По-друге, *розвиток громадянської освіти та етичних цінностей*. Згідно з ідеями Пауло Фрейре [10], освіта повинна бути процесом емансипації, що сприяє формуванню критичної свідомості та соціальної відповідальності. Включення в навчальні програми тем, пов'язаних з правами людини, демократією, толерантністю та активним громадянством, допомагає студентам усвідомити свою роль у суспільстві та сприяє зміцненню демократичних принципів.

По-третє, *забезпечення балансу між стандартизацією освіти та індивідуальним підходом*. Як ми зазначали [5][6], стандартизація освіти може сприяти підвищенню якості навчання, але водночас обмежувати творчість та інноваційність. Важливо розробити освітні програми, які поєднують чіткі стандарти з можливістю для студентів розвивати власні здібності та таланти. Це допоможе виховати особистостей, здатних до самостійного мислення та активної участі в демократичному суспільстві.

По-четверте, *підтримка інклюзивності та міжкультурного діалогу в освіті*. Дослідження [9] демонструють, що інтеграція дітей з різних культурних та соціальних середовищ сприяє

взаєморозумінню та повазі до різноманітності. В умовах війни та вимушеної міграції це особливо важливо для зміцнення соціальної згуртованості та демократичних цінностей.

Таким чином, реалізація цих 4 шляхів через освітні практики сприятиме формуванню сильного громадянського суспільства, яке разом із сильною державою, за концепцією «вузького коридору» Аджемоглу та Робінсона [1], здатне забезпечити демократичний розвиток та свободу в Україні.

Таблиця 1

**Взаємозв'язок між силою еліт і станом суспільства за Аджемоглу та Робінсоном
(візуалізація Сергія Громенка)**

Критерії	Сильні еліти	Слабкі еліти
Слабке суспільство	Деспотичний Левіафан	Паперовий Левіафан
Сильне суспільство	Скутий Левіафан	Відсутній Левіафан

Таблиця 1 ілюструє взаємозв'язок між силою еліт і станом суспільства, ґрунтуючись на концепції «вузького коридору» Аджемоглу та Робінсона [1]. У слабкому суспільстві сильні еліти формують деспотичну владу (Деспотичний Левіафан), тоді як слабкі еліти створюють ілюзію влади (Паперовий Левіафан). У сильному суспільстві сильні еліти обмежені правовими та соціальними нормами (Скутий Левіафан), а слабкі еліти взагалі не мають впливу (Відсутній Левіафан).

Методологічна матриця з описом різних варіантів влади Левіафана (Деспотичний, Паперовий, Скутий, Відсутній) може бути застосована як інструмент для аналізу взаємодії еліт та суспільства в контексті сучасних соціально-філософських проблем, таких як гібридний менеджмент або розвиток ІТ-освіти. Ця матриця дозволяє розглянути, як різні структури влади і управління можуть впливати на розвиток освітніх, соціальних або управлінських моделей у суспільстві.

Таблиця 2

Управлінські підходи гібридного менеджменту в освітніх організаціях

Критерії	Вплив на освіту/менеджмент	Пояснення
Деспотичний Левіафан	Централізована, авторитарна модель управління	У такій системі освіта або менеджмент контролюються жорсткою централізацією, що обмежує ініціативу та інновації з боку викладачів чи працівників.
Паперовий Левіафан	Ілюзія управління без реальних важелів впливу	Система демонструє структурну наявність правил і керівних документів, але на практиці механізми контролю і підтримки не працюють, що спричиняє хаос або безлад.
Скутий Левіафан	Децентралізована, нормативно регульована система	Управління відбувається за допомогою законів і регламентів, що обмежують свавільність еліт, підтримуючи баланс між свободою і контролем, що може стимулювати розвиток ІТ-освіти або гібридного менеджменту.
Відсутній Левіафан	Повна відсутність контролю та регулювання	У такому випадку система управління фактично не працює, що веде до анархії або абсолютної свободи без відповідальності, що може бути ризикованим для стабільного розвитку освіти або організації.

Деспотичний Левіафан може відображати ситуацію в освітніх установах або організаціях, де контроль над навчальним процесом чи менеджментом здійснюється жорсткими авторитарними методами. Така модель може обмежувати критичне мислення та ініціативу в освіті, але забезпечує стабільність в умовах криз. Паперовий Левіафан у контексті гібридного менеджменту освіти може символізувати ситуації, коли існує лише ілюзія управління. Наприклад, освітні структури мають безліч норм і правил, але вони не реалізуються на практиці, що призводить до низької ефективності та проблем із якістю освіти. Скутий Левіафан є найбільш ефективною моделлю для розвитку сучасних освітніх систем оскільки забезпечує баланс між свободою інновацій та необхідним контролем і регуляцією. Це підходить для гібридного менеджменту, який поєднує гнучкість і дисциплінованість. Відсутній Левіафан може бути небезпечним для управління освітніми процесами або організаціями, оскільки без належного контролю виникає хаос або непродуктивність. У випадку з освітою це може призвести до безладдя у навчальних програмах і втрати стратегічного напрямку.

Загалом, ця методологічна матриця дозволяє глибше зрозуміти різні управлінські підходи не лише в освітній сфері, а й у більшості систем гібридного менеджменту.

Висновки. Застосування методологічної матриці у контексті соціально-філософського аналізу освітніх та управлінських систем дозволило побачити різні варіанти розвитку цих структур залежно від сили еліт та стану суспільства. Поєднання соціальної динаміки та управлінських механізмів формує унікальні моделі, які впливають на ефективність організаційних та освітніх процесів. Деспотичний Левіафан представляє найбільш контрольовану, авторитарну модель управління, яка забезпечує стабільність, але обмежує інновації, особливо в таких сферах, як освіта.

У випадку з Паперовим Левіафаном, існує зовнішня ілюзія ефективного управління, але насправді відсутність дієвих механізмів контролю призводить до дезорганізації та нестабільності. Це може бути проблемою для освітніх установ, де формальні структури не підтримуються належним виконанням, що спричиняє зниження якості освіти. У гібридному менеджменті така ситуація створює ризики для координації між технологіями та людським фактором.

Скутий Левіафан вважається найбільш збалансованим варіантом, оскільки передбачає децентралізоване управління з чіткими правовими нормами. У такій системі можливий розвиток освітніх інновацій, особливо в контексті ІТ-освіти, що сприяє підвищенню критичного мислення та індивідуальної відповідальності. Цей варіант також підходить для сучасних управлінських моделей, що поєднують гнучкість і дисципліну.

Нарешті, відсутність Левіафана є крайнім варіантом, який веде до анархії або повної свободи без відповідальності. Для освітніх систем це може бути небезпечним, оскільки втрата контролю спричиняє хаос у навчальних процесах і управлінських структурах. У гібридному менеджменті такий підхід ускладнює координацію та організацію, створюючи ризики для довгострокової стабільності й розвитку.

Перспективи подальших досліджень можуть зосередитися на детальному аналізі впливу кожної моделі Левіафана на різні освітні та управлінські системи в умовах глобальних викликів, таких як цифрова трансформація та гібридні моделі управління. Особливу увагу можна приділити вивченню того, як баланс між свободою та контролем впливає на розвиток інновацій в освіті, зокрема в ІТ-сфері, а також на адаптацію освітніх систем до умов швидких технологічних змін. Крім того, важливим напрямком є дослідження ефективності нормативно регульованих моделей управління (Скутий Левіафан) у контексті розвитку відповідального громадянства та критичного мислення.

Фінансування. Дослідження фінансоване в рамках проєкту «Демократичні цінності в освітній практиці: виклики внутрішніх та зовнішніх міграцій після 24 лютого 2022 року», що здійснювався за підтримки Міністерства освіти і науки України, державний реєстраційний номер: 0124U001490, період виконання проєкту 2024-2026 рр.

Література:

1. Аджемоглу Д., Робінсон Д. *Вузкий коридор. Держави, суспільства і доля свободи*. Київ: Наш формат, 2022. 520 с.
2. Андрущенко В.П., Савельєв В.Л. *Освітня політика (огляд порядку денного)*. Київ: «МП Леся», 2010. 368 с.
3. Белл Д. Прихід постіндустріального суспільства. *Сучасна зарубіжна соціальна філософія*. Київ, 1996. С.194-251. Бех Ю.В. *Філософія управління соціальними системами*: монографія. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. 623 с.
4. Гусерль Е. *Картезіанські медитації. Вступ до феноменології* / пер. з нім. Андрій Вахтель. Київ: Темпора, 2021. 304 с.
5. Терепищій С. О. Поняття «стандартизація вищої освіти» в сучасному філософсько-освітньому дискурсі. *Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць*. 2008. С. 281-289.
6. Терепищій С. О. *Сучасні освітні ландшафти*. Київ: «Фенікс», 2016. 309 с.
7. Amabile T. *Creativity in Context: Update to the Social Psychology of Creativity*. Boulder, CO: Westview Press, 1996.
8. Burde D. *Schools for Conflict or for Peace in Afghanistan*. New York: Columbia University Press, 2014.
9. Federowicz M., Terapyshchy S. Democratic Values in Education: A Theoretical Examination of Ukrainian Children and Youth in Polish Schools Post-February 2022. *Studia Warmińskie*, 60, 2023, pp. 45–60. <https://doi.org/10.31648/sw.9562>
10. Freire P. *Pedagogy of the Oppressed*. New York: Herder and Herder, 1970.
11. Heidegger M. *Being and Time*. New York: Harper & Row, 1962.
12. Kirk J. *Certification Counts: Recognizing the Learning Attainments of Displaced and Refugee Students*. Paris: International Institute for Educational Planning, UNESCO, 2009.

-
13. Mbanaso U. M., Abrahams L., & Okafor K. C. *Research Philosophy, Design and Methodology*. In: *Research Techniques for Computer Science, Information Systems and Cybersecurity*. Cham: Springer, 2023. https://doi.org/10.1007/978-3-031-30031-8_6
 14. Merleau-Ponty M. *The Primary of Perception and Other Essays on Phenomenological Psychology, the Philosophy of Art, History and Politics*. Ed. James M. Edie. Evanston: Northwestern University Press, 1964.
 15. Mizrahi M. The Case Study Method in Philosophy of Science: An Empirical Study. *Perspectives on Science*, 28(1), 2020, pp. 63-88. https://doi.org/10.1162/posc_a_00333
 16. Oleksiyenko A., Terepyshchyi S. 'Hope despite all odds': academic precarity in embattled Ukraine. *Teaching in Higher Education*, 29(3), 2024, pp. 741–755.